

Yayın Geliş Tarihi (Submitted): October/Ekim-2024 | Yayın Kabul Tarihi (Accepted): Aralık/December-2024

Ziya Gökalp'in Tarihsel Sosyoloji Anlayışının Prens Sabahaddin Sosyolojisindeki İzleri: Tahsin Demiray ve Türk Toplum Tarihi*

*The Traces of Ziya Gökalp's Historical Sociology in Prens Sabahaddin's Sociology:
Tahsin Demiray and the History of Turkish Society*

Doç. Dr. İlyas SUCU¹

Öz

Ziya Gökalp, Türkiye'de sosyolog ve ideolog kimlikleriyle bilinirlik sağlamış ve Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze değin gerek siyasette gerekse de düşünce tarihi içindeki etkili yerini korumuştur. Gökalp'in ideolog kimliği ile siyasetteki belirleyici konumu, onun sosyolojik çalışmalarıyla mümkün olmuştur. Gökalp Türk toplum kimliğinin belirlenmesi adına, Türk toplumunu kendi tarihi içinde ele alan sosyolojik çalışmalar yapmış ve dönem itibarıyla geçerli görünen bir takım çözüm önerileri getirmiştir. Bu çalışmada Gökalp'in kendisinden sonraki dönemlerde Türkiye'de sosyolojinin gelişimi içerisinde farklı ekollerdeki etkisi ele alınacaktır. Bu ele alıştaki temel belirleyici unsur, Türk toplum tarihinin sosyologlarımızın çalışmalarındaki yeridir. Bu minvalde Prens Sabahaddin'in devamcılarında Tahsin Demiray'ın Türk toplum yapısına dair görüşlerinde Gökalp'in etkisi tartışılacaktır. Bu tartışmada her iki sosyoloğun yaklaşımlarının benzerliğinin yanı sıra Osmanlı eleştirileri ile Türk medeniyetine dair araştırmalarının ortak bulguları yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Tahsin Demiray, Türk sosyolojisi, tarihsel sosyoloji.

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Ziya Gökalp has gained recognition in Turkey as a sociologist and ideologue and has maintained his influential place in both politics and the history of thought since the foundation of the Republic of Turkey. Gökalp's identity as an ideologist and his decisive position in politics were made possible by his sociological studies. In order to determine the identity of Turkish society, Gökalp conducted sociological studies on Turkish society within its own history and proposed a number of solutions that seemed valid at the time. In this study, Gökalp's influence on different schools in the development of sociology in Turkey in the following periods will be discussed. The main determining factor in this approach is the place of Turkish social history in the works of our sociologists. In this context, the influence of Gökalp on the views of Tahsin Demiray, one of the followers of Prens Sabahaddin, on the structure of Turkish society will be discussed. In this discussion, the similarities of both sociologists' approaches as well as the common findings of their criticism of the Ottoman Empire and their research on Turkish civilization are interpreted.

Keywords: Ziya Gökalp, Tahsin Demiray, Turkish sociology, historical sociology.

Paper Type: Research

* Bu çalışmanın ilk hali 04 – 06 Ekim 2024 tarihlerinde Afyonkarahisar'da düzenlenen *Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji* kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü. ilyas.sucu@omu.edu.tr

Atıf için (to cite): Sucu, İ. (2024). Ziya Gökalp'in Tarihsel Sosyoloji Anlayışının Prens Sabahaddin Sosyolojisindeki İzleri: Tahsin Demiray ve Türk Toplum Tarihi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı), 1-10.

Giriş

Türk sosyoloji tarihine mal olmuş çeşitli isimleri anmanın anlamı nedir? Bugün neden yüz yıl önce aramızdan ayrılmış düşünür/sosyologlarla ilgileniyoruz? Öncelikle amacın bir tarih aktarımı olmadığı, en azından sadece bu olmadığını vurgulamak gerekiyor. Esas amaç Türk sosyologlarının sosyolojik birikimlerinden faydalanmak, Türk toplumunun meselelerini nasıl ele aldıklarını, kavradıklarını ve ne tür düşünceler serdettiklerini anlamak; peşi sıra bu birikimden bugün nasıl istifade edeceğimizin yollarını araştırmaktır.

Elbette ki Türkiye'de gittikçe artan miktarda ve ilgide düşünür/sosyologlarımızın ölüm yıl dönümleri vesile kılınarak çeşitli toplantılar tertip edilmekte ve bu toplantılarda bahse konu düşünür/sosyoloğun fikir dünyası etraflıca ele alınmakta, toplum sorunları önündeki tavrı ve önerileri sorgulanmakta ve daha da önemlisi bu düşünür/sosyologların düşünce ve önerileri günümüz koşullarında yeniden bir okumaya/yorumlamaya tabi tutulmaktadır. Bugün ölümünün yüzüncü yılında Ziya Gökalp'ı da bu çerçevede ele alıyoruz. Yüzyıllık tarih farkında aynı toplum sorunlarımızın devam edip etmediğini sorguluyoruz. Gökalp'in toplum meselelerimize getirmiş olduğu açıklama biçimleri ile çözüm önerilerinin günümüz koşullarındaki geçerliliğini sorguluyoruz. Düşünce tarihimizdeki sürekliliklere ve kırılmalara odaklanıyor, bir gelenek oluşturup oluşturamadıklarını ve bunun gerekçelerini anlamaya gayret ediyoruz.

Ölümünün yüzüncü yılında Ziya Gökalp'in fikirlerini ele almak ve açıklamak için yapılan birçok kongre/sempozyum veya anma toplantıları yapılıyor olması, öncelikle onun düşüncelerinin etkisinin günümüzde hala devam ettiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu aynı zamanda Türkiye'nin temel meselelerinin (batılılaşma, doğu-batı, milliyetçilik, evrensellik-ulusalcılık vd.) günümüzde farklı biçimlerde devam ettiğinin bir göstergesi olarak da okunabilir. Ayrıca yine bu etki, Gökalp sosyolojisinin bu temel meseleleri ele alırken Türk düşünce tarihiyle kurmuş olduğu münasebetin, diğer bir deyişle sosyoloji-tarih ilişkisine dair ilginin günümüzde güçlendiği şekliyle de değerlendirilebilir.

Bu çalışmada bahse konu bu iki okuma biçiminin bir örnekliliği sergilenecektir. Çalışmada öncelikle Ziya Gökalp düşüncesinin önem ve etkisi yorumlanacak, akabinde Türk sosyolojisinde Gökalp'in tarihsel sosyolojik yaklaşımının farklı sosyolojik geleneklerden gelen kimi sosyologlar tarafından nasıl alımlandığına ve Gökalp ilgisine kısaca değinilecektir. Çalışmanın devamında ise Prens Sabahaddin sosyolojisinin 1950 sonrası önemli temsilcilerinden olan Tahsin Demiray'ın Türk toplum yapısının/kimliğinin tanımlanması üzerine getirmiş olduğu açıklamalar, Ziya Gökalp'le karşılaştırmalı olarak ele alınıp yorumlanacaktır. Kabaca üç maddede özetlenecek bu karşılaştırmada, sadece kimi benzerlikler üzerinde durulacak ve bu benzeşim, Gökalp'ten

Demiray'a doğru tarihsel sosyolojik yaklaşımın Prens Sabahaddinci ekolde de akis buluşu olarak değerlendirilecektir.

Çalışmada, literatür değerlendirme yöntemlerinden bütünleştirici değerlendirme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, araştırmacının bir konuyla ilgili mevcut bilgi durumunu sunduğu, özetlediği, o konudaki uzlaşmaları ve/veya uzlaşmazlıkları tespit ettiği, çoğunlukla bir bağlam değerlendirmesiyle birleştirilen bir değerlendirme türüdür (Neuman, 2014, s. 166). Bu yöntemle birlikte Ziya Gökalp'in toplum kimliğinin tanımlanmasında ve hatta inşasında tarihsel sosyolojiyi kullanımının Tahsin Demiray gibi karşıt bir sosyolojik ekolde de karşılık bulduğu, her iki sosyoloğun toplum tarihi araştırmalarından hareketle anlaşılmalı çalışılacaktır.

1. Ziya Gökalp: Önemi ve etkisi

Çalışmamızın kapsamı itibarıyla Ziya Gökalp sosyolojisini etraflıca ele almayacağız. Fakat yine de Gökalp'in çağdaş Türk düşüncesi ve siyaseti ile özde Türk sosyolojisi için önemine, bu önemin gerekçesine ve Gökalp'in yaygın etkisine dair birkaç izahta bulunmak elzem görünüyor.

Gerçekten de Ziya Gökalp, "II. Meşrutiyet döneminde yıldızı parlayıp da fikir hareketleri içindeki önem ve ağırlığını Cumhuriyet döneminde de sürdürebilen" nadir simalardan biridir. Gökalp, Türk modernleşmesinin son yüz yılına damgasını vurmuş bir "simge-düşünür"dür. Onun kuşağına mensup olup da fikirlerini günümüzde de yaşayan pek az düşünürümüz vardır (Özcan, 2010, s. 116). Hilmi Ziya Ülken, Gökalp'le ilgili erken dönemde kaleme aldığı müstakil eserinde (2007 [1942], s. XXIII) Gökalp'i; "meşgul olduğu Batı ilmine dayanarak cemiyetimizin bütün meselelerini en etraflı ve sistematik bir tarzda görmüş olan ilk büyük mütefekkir" olarak tanımlar. Ülken'e göre Gökalp'in felsefi enginliği çok derin olmayabilir; fakat fikirleri arasındaki bağdaşım ve bu fikirlerin öneme haiz bütün meselelere uygulanması; onun tutarlı ve kuvvetli bir akım uyandırmasına ve ilk defa bir düşünce geleneği kurmasına imkân tanımıştır. Taha Parla (2009, s. 51-53) ilgili eserinde, Gökalp'in ölümü münasebetiyle dönemin etkili siyaset ve düşün adamlarının Gökalp'in ölümünü çok büyük bir kayıp duygusuyla karşıladıklarını belirterek, onlardan yapılmış çeşitli iktibaslara yer verir. Bu iktibaslarda Gökalp, "mabedimizin meşalesi", "milli hazinemiz", "Türklere Doğu yoluyla Batı'yı getiren", "Tanzimat hareketinden beri son en büyük şuur hamlemiz" gibi ifadelerle tanımlanmıştır. Bu iktibaslardan sonra Parla, Gökalp'in Türkiye Cumhuriyeti için sadece düşünsel olarak değil politik olarak da kurucu bir fikir babası olduğunu gözler önüne serecek şu anlamlı soruları sorar: "Gökalp gibi, taşradan yetişmiş bir kişinin, böylesi ulusal çapta saygı görmesi ve etki yapması, nasıl mümkün olmuştur? Üstelik,

hiçbir siyasî başarıya ve kendini öne çıkaran girişime değil, sadece görüşlerinin gücüne ve ortaya koyduğu kişisel örneklige dayanarak?"

Bu sorunun izleğinde bu önemin gerekçesini birkaç maddede izah edebiliriz. İlki Ziya Gökalp'in bir *sistem düşünürü* olmasından ileri geliyor. Gökalp'in sistematik Batı düşüncesinin ülkemizdeki ilk örneklerinden biri olduğu kuşkusuz. Dağınık ama derinlikli bir takım tahliller, tespit ve teklifler yerine belki sığ ama derli toplu bir düşünce sistemi inşası ve ısrarı, Gökalp düşüncesinde oldukça belirgin bir husustur. Fikirlerinin bir biriyle uyumu ve hep birlikte bir sistemi var etmesinin yanı sıra; bunun dönem itibariyle ülke sorunlarına tatbiki, gerçekten de Gökalp'in önem ve başarısının ilk hâlesidir. İkinci olarak Gökalp'in *düşünsel esnekliği* ve bununla paralel olarak *uyum kapasitesi* gündem edilebilir. Diyarbakır'da başlayan düşünsel serüveninin Ankara'daki vefatına kadar en az üç merhaleden geçtiğini biliyoruz. Daha da özelde II. Meşrutiyet sonrası kurmuş olduğu sistemle Mütareke ve İstiklâl Harbi dönemi ve özellikle sonrasındaki düşünsel sistemi arasında ciddi farklılaşmalar var. Oldukça kaotik bir konjonktüre uyum sağlayan düşüncesiyle Gökalp, hem İmparatorluk hem de Cumhuriyet ideoloğu olabilmiş ender isimlerden biridir. Bunda dini değil, toplumu değil devleti esas alan tavrının belirleyici olduğunu yeniden hatırlamak gerekiyor. Üçüncü olarak Gökalp'in mürşitliğinin kuvvetini, Ülken'in ifadesiyle (2007 [1942], s. XI) eski kelam, fıkıh veya tasavvuftan değil bizzat "içtimaiyat"tan alıyor olması gelmektedir. Gerçekten de onun bütün çalışmalarında "içtimaiyata göre" ifadesi bir kanun veya bir dini hüküm olarak yer almış gibidir. Yine Ülken, Gökalp için "kanaatini kitleye 'iman' halinde telkin edebilmek için en müsait şekil, fıkıhın (İslam hukukunun) mutlak emirleri yerine 'içtimaiyat'ın (sosyolojinin) 'ilmi' idealini koymaktır" der. Bu husus önemlidir, zira Gökalp'in *çağdaş Türk düşüncesi ve siyasetinde elde ettiği yeri sosyoloji ilmi ve kendisinin sosyolojik çalışmalarıyla elde etmiş olması*, Gökalp üzerine yapılacak tüm çalışmalarda akılda tutulmalıdır. Yine bununla ilgili olarak söyleyebileceğimiz son şey ise Gökalp'in ilgilendiği tüm meseleleri gerek ele alıp tartışırken gerekse de bu meselelere çözümler önerirken *Türk tarihinden yola çıkması*, toplumsal tarihe yönelmesi gelmektedir. Bu konuda Baykan Sezer'in (1986, s. 24-25), Durkheim'ın getirmiş olduğu *kolektif bilinç* kavramının Gökalp'e, "Türkiye'nin sorunlarını açıklayabilme konusunda büyük imkânlar" verdiği yönündeki tespiti dikkate değerdir. Çünkü *kolektif bilinç* ve buna bağlı kavramlar Gökalp'e, "Türkiye'nin gerçek gücünü tarihî boyutu içinde de değerlendirmeye izin vermektedir." Bu sayede "tarih ve dünya içindeki yerimizin değerlendirilmesi konusu öne geçecektir." Diğer bir deyişle Türkiye'nin 19. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar devam eden en önemli sorunu, kimliğimizin belirlenmesi ve dünyadaki yeni gelişmeler içinde bu kimliğin korunmasıdır. Bu sorun hâlâ sürmektedir ve aslında Ziya Gökalp'i önemli kılan da, etkili kılan da, güncel kılan da tam da bu sorunla iştiğal etmiş olmasıdır.

Ziya Gökalp'in etki alanını ise üç başlıkta sınıflandırmak mümkün görünüyor: İlki elbette ki *sosyolojinin kurulmasına ve gelişmesine olan etkisidir* ki malumdur ve etraflıca açıklamaya gerek duyulmaz. Fakat burada atlanılmaması gereken husus, bu etkinin sadece sosyolojinin ülkemizde kurumsal bir disiplin haline gelmesi ve ayrıca Gökalpçi bir sosyolojiyi inşa etmiş olması değil; Gökalp sosyolojisinin etkisinin sosyoloji ilmi içerisinde geniş bir etki alanına sahip olduğunun fark edilmesidir. Bu çalışmanın oldukça sınırlı denilebilecek kapsamında bile bu etkinin örneklerini görmek mümkündür. Gökalp; Niyazi Berkes'ten Hilmi Ziya Ülken'e ve Baykan Sezer'e kadar, farklı geleneklere ve yaklaşımlara sahip birçok sosyoloğu etkilemiştir. Bu etkiyi salt manasıyla bir fikri takip olarak düşünmemek gerekir. Burada farklı geleneklerden gelip farklı bakış açılarına sahip sosyologların Gökalp'i okumaları, önemini teslim etmekle birlikte onunla fikri/yazınsal olarak tartışmaları çok daha kıymetlidir, ki örnek olarak saydığımız isimler de bu minvaldedir. İkinci olarak Gökalp, *Türk devletinin ve toplumunun yeniden inşasında* belirleyici bir isimdir. Cumhuriyet'in kurumsallaşmasında yazdıklarıyla bir kamu felsefesi inşasına girişmiş olmasının yanı sıra Gökalp, sosyal hayatın dönüşümünde de, yazdıklarıyla etkili olmuş bir isimdir. Bunun ilk izlerini Gökalp'in Selanik'te olduğu ve *Genç Kalemler*'de (Yeni Hayat ve Yeni Değerler, 2(8), 1911) yazdığı zamanlara kadar geri götürmek mümkündür. Gökalp, "içtimaî devrim"i ele aldığı bu dönem yazılarında içtimaî devrimi "yen bir hayat yaratmak" olarak tanımlar ve bu yeni hayatın içine ise "iktisadî, ailevî, bedîî, felsefî, ahlâki, hukukî, siyasî, bütün hayatlar"ı dahi eder (Ülken, 2001 [1966], s. 309). Dolayısıyla yeni hayat, tüm bunlarla birlikte yeni bir yaşayış olarak siyasî devrimi tamamlaması lazım gelen sosyal bir devrimdir. Zaten Gökalp'in tüm çabası da tüm ömrü boyunca bu yönde olmuştur. Son olarak Hilmi Ziya'nın (2007 [1942], s. XXIV-XXV) bildirdiği üzere Gökalp, *edebiyat ve tarih bilimleri alanlarında da ciddi etkiler bırakmış bir isimdir*. Kuvvetli bir şair olmamakla beraber ilk destan örneklerini vermesi ve hecenin ve folklorun yalnız modern duygu elinde kullanılmasını isteyen şiir anlayışı ile kendisinden sonraki nesiller için edebî tesiri oldukça büyüktür. Aynı şekilde tarihi; sosyolojik ve objektif bir usulle tetkike yeltenmesi, millî tarihin köklerine inmek istemesi ve özellikle Türk tarihini tek bir hanedana göre değil toplumsal evrime göre büyük devirlere ayırma teşebbüsüyle Gökalp, yeni bir tarih anlayışının da öncüsü olarak çağdaşlarında ve sonraki nesilde ciddi bir etki yaratmıştır.

2. Türk sosyolojisinde Ziya Gökalp etkisinin izleri

Her ne kadar bu çalışmada sadece Ziya Gökalp ile Tahsin Demiray arasında bir karşılaştırma yapılacak olsa da, özellikle Türkiye'nin 1950 sonrası düşünce tarihinde Gökalp etkisini başka örneklerle de açıklamak mümkündür. Yalnız burada bu etki, doğrudan Gökalp'in düşünsel düzeydeki bir etkisi değil, daha çok "anlayış" düzeyindeki bir etkisidir. Elbette dönem

İtibariyle tarihe yönelmenin, sosyoloji ile tarih arasında bağ kurmanın farklı sebepleri vardır. Fakat bizim için önemi, artık toplumsal yapımızın açıklanmasında, toplum sorunlarımızın ve toplum kimliğimizin tespitinde tarihin öncelenmesidir. Hatta geçmiş dönem düşün adamlarımızın ve sosyologlarımızın yeniden hatırlanmaya başlanması da bu minvalde değerlendirilebilir.

Anlayış düzeyindeki bu etkiye aynı dönemlerde yaşamış, düşünmüş ve yazmış dört sosyolog örnek gösterilebilir: Mümtaz Turhan (ö. 1969), Hilmi Ziya Ülken (ö. 1974), Sabri Ülgener (ö. 1983) ve Niyazi Berkes (ö. 1988). Bu dört isim de ülkemiz sosyolojisinde Prens Sabahaddin ekolü hariç tutulursa (ki onu Tahsin Demiray üzerinden örneklendireceğiz) dört farklı sosyoloji ekolünün temsilcileri olarak görülebilir. Saydığımız bu ekolleşmelerde ise Hilmi Ziya Ülken'in tasnifi dikkate alınmıştır. Ülken (1950, s. 140-149), söz konusu tasnifinde Türkiye'de sosyolojiyi beş ekol çerçevesinde ele alır. İlki, Gökalp ve onun devamcılarında oluşan "Durkheim okulu"dur. İkincisi, Mehmet Ali Şevki Bey ve diğerlerinden oluşan "Sosyal Bilim okulu"dur. Üçüncüsü, Amerikan bakış açısıyla harmanlanmış "Marksist sosyoloji"dir. Dördüncüsü, "Dilthey'in kültür bilimleri üzerine temellendirilmiş başlangıç düzeyindeki sosyoloji çalışmaları"dır. Beşinci ve sonuncusu ise Hilmi Ziya Ülken'in bizzat kendisini konumlandığı, "insan felsefesi ve pratik sosyoloji araştırmalarına dayanan deneysel bir sosyoloji" izleğidir. Bu isimlerin etkilenme biçim ve yoğunluklarıyla tek tek ve ayrıntılı olarak ilgilenmeyeceğiz. Daha ziyade Ziya Gökalp ile Prens Sabahaddin'in devamcılarında Tahsin Demiray üzerinden bunu örneklendireceğiz. Fakat yine de değini şeklinde de olsa diğer isimlerle ilgili olarak da bir şeyler söylemek istiyoruz.

Bu isimlerden doğrudan Gökalp'in düşünsel devamcısı olarak görülecek isim Mümtaz Turhan'dır. Yani Turhan, Gökalp'i sadece anlayış düzeyinde değil düşünce düzeyinde de izlemiştir. Elbette ki Gökalp ile Turhan arasında fikri ve ideolojik bir devamlılık söz konusu olsa da Turhan'ın gerek formasyonunun farklılığı ve çeşitliliği gerekse de yaşadığı dönemin bağlamı, onun meseleleri ele alışı Gökalp'ten farklılaştırmıştır. Fakat yine de her iki isim de Türk toplumunun modernleşme sürecini kültür-medeniyet çerçevesinde ele almışlardır. Hilmi Ziya Ülken, Gökalp'in birçok düşüncesine katılmamak ve hatta eleştirel bir tavır almakla birlikte yine de Gökalp'i önemsemiş ve *Ziya Gökalp* (1942) başlıklı müstakil bir eser de yayınlamıştır. Bu eserinde uzunca bir giriş yazısından sonra Gökalp'in kimi önemli çalışmalarını latinize etmiştir. Ülken, ayrıca İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü'nün ikinci defa yeniden açılmasını da sağlayarak, bir anlamda Türk sosyolojisinde Gökalp sonrası ikinci kurucu olmuştur. Yine Gökalp'in ancak altı sayı çıkarabildiği ve dönem koşulları gereği yayınına son verilen *İçtimaiyat Mecmuası*'nı da 1942 itibariyle *Sosyoloji Dergisi* adıyla yeniden neşretmiştir. Niyazi Berkes ise yine farklı bir gelenekten gelmiş olmakla birlikte erken tarihlerde Gökalp'e ilgi duymuştur. Henüz 1941 yılında *Yurt ve Dünya* dergisinde *Ziya Gökalp ve Sosyolojisi* başlıklı bir makale

yayınlanmıştır. Aslında Berkes'in Gökalp ilgisi, 1936'da yayınladığı *Sociology in Turkey* makalesiyle başlar. Zira makalede Berkes, Gökalp'i son dönem Türk sosyologlarının tamamının, doğrudan veya dolaylı olarak tilmizi (1936, s. 243) olarak takdim etmiş, Gökalp'in önemini ve etkisini açıkça belirtmiştir. Berkes'in Gökalp ilgisi ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Yurtdışına çıktıktan sonra 1954 yılında Gökalp'le ilgili İngilizce bir makale (*Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism*) yayınlayan Berkes, yine bu yıllarda Gökalp'ten seçtiği çeşitli metinleri de İngilizceye çevirerek yayınlamıştır. Türkiye'de Weberci sosyolojinin ilk örneğini sergileyen Sabri Ülgener'i ise doğrudan Gökalp'e bağlayacak bir verimiz yoktur. Ancak Ülgener'in çalışmalarındaki temel sorunsal olan Osmanlı iktisadî zihniyetinin neliği, bizi iki hususta Gökalp'le Ülgener arasında bir bağ kurmaya teşvik etmiştir. İlki mevcut sorunlarımızın anlaşılmasında tarihe yönelmiş olmasıdır. Daha önemlisi olan ikinci husus ise "zihniyet" kavramsallaştırılmasıdır. Bilinçaltında yer alan ve yüzyıllar boyunca biriken, çok katmanlı fikirler bütünü olarak zihniyet ve belirli bir toplumun belirli bir dönemindeki zihniyeti açığa çıkarmak için bakılacak kaynaklarla, Gökalp'in kolektif şuur kavramsallaştırması ve bunun kaynakları arasında bir benzerlik olduğu düşüncesi ilgi çekicidir.

Bu isimleri Gökalp düşüncesinin doğrudan takipçileri olarak görmek yerine Gökalp düşüncesiyle ilişki kuran ve onun Türk toplum tarihine yönelişinden etkilendikleri varsayımı üzerinde durulmalıdır. Diğer bir ifadeyle Gökalp'in bizzat cevaplarıyla değil sorularıyla, uğraştığı soru/sorunlarla ve cevap arayışındaki yönelimleriyle ilgilidirler ve bu yönde bir etkilenmenin izlerini tespit etmek güç değildir. Örneğin birbirine çok yakın tarihlerde yazılmış şu eserler bile bu konuda fikir verebilir: Mümtaz Turhan'ın *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* (1958), Niyazi Berkes'in *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?* (1964) ile *The Development of Secularism in Turkey* (1964 [*Türkiye'de Çağdaşlaşma* başlığıyla 1973'de]) ve Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (1966) kitapları. Bu eserlerin ortak bağlamı, "bir şeyi" anlamak için onun tarihine bakmanın zorunluluk olduğu anlayışına sahip olmalarıdır. Gerçekten de Arslan'ın da (2016, s. XVIII) ifade ettiği üzere; "bir şeyi anlamının kadim ve güvenilir yolu onun tarihine bakmaktır; tarihlerine bakmak daha yerinde bir ifade olabilir. Bir insanı anlamak için, bir toplumu anlamak için, insanlığı anlamak için, bir fikri, bir teoriyi, bir disiplini ve hatta tarihi, felsefeyi, teolojiyi anlamak için onun tarihine bakmak gerekir. Tarih anlamının olmazsa olmaz koşuludur." Bu minvalde bakıldığında Turhan ve Berkes, Batılılaşma yolunda bir mesafe alıp almadığımızın sorgulamasını Osmanlı modernleşmesinin başından itibaren ele alırken; Ülken ise çağdaş bir Türk düşüncesinin imkânını araştırmıştır. Türkiye'nin son iki yüzyıllık tarihinin gerek siyasal ve toplumsal/kültürel gerekse de fikriyat bağlamında ele alınıp yorumlanması, genel değerlendirmeler ve çıkarımlarda bulunulması ve hatta Berkes örneğinde görüldüğü üzere,

Osmanlı toplum yapısı ve düzenine ilişkin tartışmaların hepsinin yönelimi, tarihsel bir sosyolojiye doğrudur.

3. Tahsin Demiray ve onun 'bireyci toplum' yapısı kavrayışının temellendirilmesinde Ziya Gökalp etkisi

Prens Sabahaddin ile Ziya Gökalp'in gerek Türkiye'nin siyasal tercihi gerekse de sosyolojideki karşıtlıkları malumdur. Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilanı sonrası Sosyal Bilim Ekolü'nün siyasal düzeyde bir etkinliğinin kalmaması üzerine Mehmet Ali Şevki Bey'le birlikte ilmi çalışmalarına yöneldiğini biliyoruz. Selahattin Demirkan'la birlikte başlayan Gökalp etkisinin (ki Demirkan, Ziya Gökalp'i kendi düşünsel gelişimi için önemli bir şahsiyet olarak tanımlamıştır) ise 1950'lili yıllarda Tahsin Demiray'da belirgin bir şekilde güçlendiğini söyleyebiliriz. Ekolün bu yıllardaki savunucusu olan Tahsin Demiray (ö. 1971), Türk sosyoloji tarihi içinde Prens Sabahaddin'in devamcılarında biri olarak bilinen; hemen her fırsatta 'Sosyal Bilim' ekolünün bir temsilcisi olduğunu ve sosyal meselelere bu okulun sosyoloji anlayışıyla yaklaştığını açıkça ifade eden bir düşünür/sosyologdur.

Bununla birlikte Demiray, bir Türk milliyetçisidir ve bu tavrıyla birlikte Prens Sabahaddin'den ayrılarak Ziya Gökalp'e yaklaşır. Fakat bu yakınlaşma Demiray'ın Gökalp eleştirisine engel değildir. Demiray, "İki Ziya Gökalp var. Türkçü Gökalp ve totaliter ideoloji yapmış, antidemokratik Gökalp" diyerek, Gökalp fikriyatını ve etkisini ikiye ayırır. Türkçü Gökalp'i önemser, antidemokratik Gökalp'i ise "İttihat ve Terakki'ye [ve] onun istihalesi olan Halk Partisi'ne terk etmek" gerektir (Demiray, 1955a: s. 78). Demiray'ın Gökalp eleştirisi (ayrıntılı bir eleştiri için bkz. Demirci, 2013, ss. 187-201), bir taraftan da aslında Gökalp'in fikirlerinden beslenmiş ve Osmanlı'nın son döneminde etkili olmuş İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in Tek Parti dönemi asker/sivil bürokratları ile aydınlarına dönük bir eleştiridir. Çünkü bu kadrolar doğrudan Gökalp'in fikriyatından beslenmektedir. Demiray'ın, totaliter ideoloji yapmış (ya da totalitelere ideoloji yapmış) Gökalp eleştirisinin nihai hedefinde ise bu ideoloji yerine Prens Sabahaddin'in dönem itibarıyla hâlâ geçerliliğini sürdüren kıymetli fikirleri vardır.

Nihayetinde Sosyal Bilim ekolünün Demiray'dan bir adım önce Selahattin Demirkan'la başlamış Türkçülük ideolojisine yakınlaşma temayülü, Demiray'la birlikte Prens Sabahaddin'le Ziya Gökalp'i uzlaştırma girişimi olarak yorumlanabilir. Gökalp'in Türkçülüğü ile Sabahaddin'in teşebbüs-ü şahsisini uzlaştırma girişimi, dikkate değer olduğu kadar bu girişimin dünyanın II. Cihan Harbi sonrası koşullarıyla Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği Demokrat Parti dönemi koşullarında ifade bulduğunu da hatırdan tutmak gerekir.

Tahsin Demiray'ın fikriyatı üzerinde Gökalp etkisini üç başlıkta ele alabiliriz. **İlki, yöntemsel benzeşimin varlığıdır.** Bilindiği üzere Gökalp, Emile Durkheim'dan esinlenerek dayanışmacı, korporatist bir polity'yi 'lego' düzeni içinde, fikir düzleminde inşa eden bir yöntem benimsemiştir. Gökalp'in çalışmalarında dikkati çeken nokta, onun, Türklerin tarihinden ve kültüründen topladığı verinin peşinden giderek tümevarımsal tespite ulaşmak yerine, zihninde çizdiği dayanışmacı-korporatist toplum modeli iskelesini destekleyecek tarzdaki tarihsel ve kültürel verileri bir araya toplamayı hedeflemesidir (Çelebi, 2015, s. 20). Gökalp'in bu yöntemsel yaklaşımı, aslında onun bir disiplin olarak tarihe bakışıyla yakından alakalıdır. *Küçük Mecmua*'daki "Tarih İlim mi Yoksa Bir Sanat mı?" başlıklı yazısında Gökalp (1982 [1922], s. 195-96); tarihin bir mi yoksa müteaddit [birçok] mi olduğu sorusuna cevap arar ve cevabı da Durkheim üzerinden verir. Durkheim'e göre iki tür tarih vardır, biri şe'nî (objektif) diğeri ise millî tarihtir. "Şe'nî tarih, vakaları olduğu gibi görmeye çalışır. Bunda muvaffak olmak için vesikalari inceden inceye tetkik eder... Millî tarihe gelince, bunun gayesi sırf pedagojiktir... Çocuklara istikbal için verilecek mefkûre, tarih vasıtasıyla daha iyi telkin edilebilir..." Gökalp, bu düşüncelerini Alman tarihçisi Treitschke'nin "Tarih maziyi bilmek ilmi değil, istikbali yapmak sanattır" tanımıyla destekler ve nihayetinde şe'nî tarihin insanîyetin hafızası, millî tarihin ise ait olduğu milletin vicdanı olduğunu ifade ederek, aslında tarih araştırmalarındaki tercihini belli eder.

Gökalp gibi Demiray'ın da tarihsel verileri zihnindeki toplum tasavvurunu verecek şekilde kullandığını ve millî tarih yaklaşımına sahip olduğunu iddia edebiliriz. Bu konuda ise Demiray'ın Sosyal Bilim'in bakış açısından uzaklaştığı görülmektedir. Şöyle ki Demiray, müntesibi olduğu okulun Türk toplum yapısıyla ilgili olarak kamucu toplum tanımlamalarının aksine Türk toplum yapısını "bireyci bir toplum" olarak tanımlar. Ona göre her ne kadar toplumsal yapımız ilk bakışta cemaatçi/kamucu gibi görünüyorsa da ve yine devlet mekanizması her ne kadar genişlemiş bir bürokrasiye sahip olması sebebiyle merkezîyetçi olarak tanımlansa da; bu durum, Türklerin millî karakteriyle uyumlu değildir. Demiray bu iddiasını ispat için Türklerin tarih içindeki teşkilatlarını ele alır ve Cumhuriyet Türkiye'sinden geriye doğru, milattan önce sekizinci yüzyıla, Sakalar'a kadar gider. Bu tarih skalasında Demiray iki temel toplumsal nitelik belirler. Türklerin, ilk olarak cemaatçi/kaancı olmayan sosyal bünyenin doğal bir sonucu olarak istiklallerine düşkünlüğü; ikincisi ise müstakil karakterli ve müteşebbis bireylerden müteşekkil bir toplum olduklarıdır. Sakalar'la Cumhuriyet arasındaki tüm Türk devletlerinin her şeyden önce milletin istiklalini sağladıklarını ve bundan dolayı toplumsal yapımızın birinci vasfının istiklal olduğunu belirten Demiray'a göre Türk toplumunun bir diğer önemli karakteri ise bireylerinin "müteşebbis, müstakil karakterli, cevval, atılgan, zeki, becerikli ve mert insanlardan oluşan bir topluluk" oluşudur (Demiray, 1955a, s. 49-65). Aslında bu iki toplumsal nitelik de Sabahaddinci ekolün adem-i merkezîyetçiliği ile teşebbüs-ü şahsisinden başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle

Demiray, müntesibi olduğu sosyoloji okulunun topluma bireyci bir nizam verecek olan temel iki ilkesinin aslında Türk toplumunun tarihsel tecrübesinde yer alan temel vasıfları olduğunu iddia etmektedir. Burada her iki karakter özelliğinin de anlamı açıktır; merkeziyetçi olamayacak kadar bağımsızlıklarına düşkün ve kişisel girişkenliği olan bireylerden oluşan bir toplum, ancak bireyci bir toplum tipine dahil olabilir. Hiçbir otorite, yüzyıllarca sürse de, Türklerin karakteri olmuş bu vasıfları silemez; olsa olsa yok sayabilir, üzerini örtebilir. Görüldüğü üzere Demiray, bu iddiasını gerekçelendirirken Sosyal Bilim Ekolü'nün iddialı olduğu toplumsal yapı araştırmalarını esas alan bir yaklaşımı benimsemez. Yani doğrudan gözleme dayalı olarak elde ettiği bulgulardan hareketle bir toplumsal yapı sonucuna varmaz. Bu tavrı aslında Prens Sabahaddin'le uyumludur. Çünkü Prens Sabahaddin de Osmanlı toplum yapısını kamucu/cemaatçi olarak tanımlarken müntesibi olduğu okulun yöntemine bağlı kalarak doğrudan toplumsal yapı araştırmasını esas alan bir yöntem belirlememişti. Fakat Demiray'ın selefinden farkı, Türk toplumunu kamucu değil de bireyci olarak tanımlaması ve bunu gerekçelendirmek için de toplumsal tarih araştırmalarına yönelmesidir. Nihayetinde Demiray da tıpkı Gökalp gibi toplum tarihine yönelmekte ve sosyolojik tahayyülüne uygun malzeme/veri arayışına girişmektedir.

Ziya Gökalp ile Tahsin Demiray arasında kurduğumuz **ikinci** benzerlik ya da Gökalp etkisinin ikinci aşaması **Osmanlı eleştirisi**dir. Ziya Gökalp'in Osmanlılık siyaseti üzerine yazdıkları, Türk düşüncesine ilgi duyan herkesin malumudur. Gökalp, Osmanlı'nın son döneminde, II. Meşrutiyet sonrasında eserine de ad olan *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* (1918 [1913-14 yıllarında neşrettiği makalelerin kitaplaştırıldığı tarih]) sentezini sistemleştirmişti. Bu sayede Gökalp, imparatorluğun ihtiyaçlarına uygun, kamuoyunu rahatsız etmeyen, müspet ilimlere dayanan bir ideoloji meydana getirmiş oluyordu. Fakat I. Cihan Harbi ve sonrasındaki gelişmelerle birlikte Gökalp, sistemini revize etmiş ve özellikle *Türkçülüğün Esasları* (1923) ile birlikte yeni kurulmuş ulus-devlete uygun şekilde fikriyatında köklü değişime gitmişti. Revize edilmiş sistemde ise iki husus öne çıkmıştı: Türk kimlik ve kültürünün ele alınışında Osmanlı'nın reddi ve Orta Asya Türklüğünün öne çıkarılışı. *Türkçülüğün Esasları*'nda Gökalp'in Osmanlı tipi ile Türk tipi arasında yapmış olduğu ayrımın keskinliği dikkat çekicidir. Gökalp bu eserinde Osmanlı kültürünü "kozmpolit, çirkin ve Türk kültürü için zararlı" olarak tanımlamış ve Osmanlı'yı, bütünüyle terk edilmesi gereken bir toplumsal yapı, tarih ve kültür olarak kavramıştır. Gökalp'in "Niçin bu ülkede yaşayan bu iki tip, Türk tipi ile Osmanlı tipi birbirine bu kadar zıttır? Niçin Türk tipinin her şeyi güzel, Osmanlı tipinin her şeyi çirkindir? Çünkü Osmanlı tipi Türk kültürüne ve hayatına zararlı olan emperyalizm alanına atıldı. Kozmpolit oldu" (2008, s. 34) ifadeleri; Türklüğün Osmanlı tarihiyle olan bağı (hatta İslam'la olan bağı) ret ederek, yok sayarak İslam öncesi Türklüğünden hareketle bir kimlik/kültür ve tarih inşasının açık delili olarak yorumlanmıştır.

Gökalp'in bu bakış açısına benzer bir şekilde Tahsin Demiray'da da Osmanlı eleştirisi merkezi konumdadır. Bu eleştirinin varlığı Demiray fikriyatı için bir zorunluluktur da. Şöyle ki; Ziya Gökalp'in Tahsin Demiray üzerine etkisini açıkladığımız ilk maddede Demiray, Türklerin asli karakterlerini güçlü otoriteler altında bile muhafaza ettiklerini ifade etmişti. Demiray hem bunu örneklendirmek hem de Türklerin asli karakterleriyle tezat teşkil eden toplumsal yapılar içinde nasıl yaşam sürdüklerini izah etmek için Osmanlı Devleti eleştirisine yönelir. Ona göre Türklerin bu asli karakterleri, diğer bir ifadeyle bireyci toplum özellikleri, son yüzyıllara kadar muhafaza edilmişken, Osmanlıları, yeniçeriliği kurmak suretiyle ona kıymışlardır. Osmanlı İmparatorluğu kendi mesnedini, kuvvetini ve kaynağını oluşturan Anadolu Türkmenlerini ve Anadolu ruhunu terk ettiği ölçüde zaafa uğrayarak çökmüştür. Nizam-ı Cedid, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet girişimleri de Osmanlıyı yıkılmaktan alıkoyamamıştır. Çünkü devletin yanında artık millet yoktur, sadece köhnemiş bir bürokrasi vardır, devlet yalnızdır. Tüm bu yenileşme çabaları ve dönem aydınlarının Avrupa'dan seçme çözüm projeleri ise Anadolu'nun/Türklüğün gerçeklerine uygun değildir ve uygun olmadığı da İmparatorluğun yıkılışıyla açıkça görülmüştür (Demiray, 1955b, s. 14). Demiray, İmparatorluğun yıkılış sebebi olarak sadece Osmanlı'nın Anadolu'yla bağını koparmasını görmez ayrıca Osmanlı'nın Bizanslaştığı eleştirisini ve gerekçesini de dillendirir (Demiray, 1955b, s. 14). Fakat bu konuda Ertürk'ün de (1989, s. 122) işaret ettiği üzere Demiray, Bizanslaşmanın ne zaman, nasıl, hangi sosyal sebeplerle gerçekleştiği ya da hangi örnekliklerden izlenebileceği üzerinde durmamış, ya da yeniçeri-tımarlı sipahi örnekliğinde görüleceği üzere oldukça yüzeysel bir değerlendirmede bulunmuştur. Nihayetinde burada, Gökalp'in Türk tipi-Osmanlı tipi dikotomisi ile kültür-uygarlık kavramsallaştırmasının Demiray'ın bireyci toplumun vasıflarını taşıyan Türk kimliği ve kültürü ile onu baskılayan ve tahakküm altına almak isteyen Osmanlı tipi ve medeniyetine büyük oranda benzeştiği görülmektedir. Bu okuma biçimi, Gökalp'le Demiray arasındaki benzerlik ya da Gökalp'ten Demiray'a etki aktarımını görünür hale getirmektedir.

Ziya Gökalp ile Tahsin Demiray arasında kurduğumuz **üçüncü** benzerlik ya da etkilenme, **Türk medeniyeti tarihi**yle ilgilidir. Demiray, Türk toplum yapısını incelerken “köleli medeniyet”-“kölesiz medeniyet” kavramsallaştırması yapmıştır. Köleli medeniyet, Ege, Mısır, Roma medeniyetlerini işaret etmektedir ve bu medeniyetlerin temel ve ortak vasıfları olarak Demiray, köleciliği göstermektedir. Köle, bu medeniyetler için bir tür enerjidir; refahın sürdürülebilmesi için temel kaynaktır. Oysa Türkler, Demiray'a göre, Batı medeniyetinin dışında bir yolda medeniyet yolculuklarına devam etmişler ve refahları için köle kullanmamışlardır (Demiray, 1955b, s. 8). Demiray'ın bu tasnifi ve Türkleri yerleştiği kategori itibarıyla iki şeyi hedeflediği düşünülebilir: İlki, Demiray'ın İslamiyet öncesi Orta Asya Türklüğünü ön plana çıkarma gayreti, diğer bir ifadeyle Türklerin medeniyete katkılarının İslamiyet'ten önce de var

olduğunu delillendirme tasasıdır. İkincisi ise dönem itibariyle Osmanlı'nın reddi üzerine kurulmuş bir Cumhuriyet rejiminde, Osmanlı'yı yok saymak demek medeniyet tartışmalarının dışında kalma tehlikesini beraberinde getirdiği için, hem Osmanlı'nın reddini ve/veya eleştirisini kolaylaştırmak hem de medeniyete Türkleri Orta Asya Türklüğü üzerinden dâhil etmeyi hedeflemiş olmasıdır. (Sucu, 2018, s. 248). Diğer bir deyişle Demiray, Cumhuriyet ile Asya'daki göçebe Türkler arasında doğrudan bir bağ kurup bu ikisi arasındaki Osmanlı geçmişini yok saydığına, medeniyet tartışmalarındaki yerimizin sorun olacağını fark ederek şehir medeniyetine karşı göçebe medeniyetinin varlığını savunmuş ve bu sayede Türklük ve köylülük kavramlarına temel bulmaya çalışmıştır (Ertürk, 1989, s. 120). Dolayısıyla Demiray'ın bu tasaları zorunlu olarak onun yeni kavramsallaştırmalar ve açıklama biçimleri üretmesini beraberinde getirmiştir.

Demiray'ın medeniyet tasnifi ve Türk medeniyetine yönelik açıklamalarının gerisinde yer alan tasaları ile Gökalp'in tasalarının oldukça benzer olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Zira Gökalp bir taraftan kültür-uygarlık ayrımı yaparak ve bu ayrımında kültürü öne çekerek milli kimliğin tanımlanmasında dönem itibariyle başarılı denilebilecek bir girişimde bulunmuştur. Diğer taraftan ise özellikle *Türk Medeniyeti Tarihi*'ni 1925 yılında yazarak, yani imparatorluk sonrası Cumhuriyet'le birlikte Türklerin tarihini İslâmiyet'ten önce Orta Asya Türklüğüyle birlikte başlatarak, kimlik/kültür oluşumunda bu devre ağırlık vererek ve hatta Batı medeniyetinin kimi niteliklerinin tam da buralarda Türk kavminin yaşayışına içkin olduğu tespitinde bulunarak bir Türk tarihi inşasına yönelmiştir. Bilindiği üzere Gökalp (2023 [1925], s. 20) Türk Medeniyeti Tarihi'ni üç döneme ayırmıştır: "Eski devir" olarak ifade ettiği birinci devir, Türk kavminin tarih sahnesine çıkışından Türklerin İslâm dinine girmesi zamanına kadarki zamanı kapsar. "Orta devir" olarak ifade ettiği ikinci devir Türklerin İslâm dinine girmelerinden Batı Medeniyetini kabul zamanına kadar geçen zamanı kapsamaktadır. Üçüncü devir ise Türklerin Batı Medeniyetini kabulden bugüne kadar olan zamanı kapsar ve Gökalp bu devri "yeni devir" olarak ifadelendirir. Gökalp bu tasniften sonra bir milletin kültürüne dair tarihin kolayca yazılamayacağını fakat medeniyeti hakkında bir tarihin yazılabileceğini; bununla birlikte bir milletin geçirmiş olduğu medeniyetler incelenirken, bu uluslararası hayatlar içinde her millette, milli kültürün nasıl geliştiği ve nasıl istikametler aldığıın sezilebileceğini belirtir. Bunu da şu şekilde örneklendirir: "Mesela; 1) İslâmiyet'ten evvelki Türk harsı; 'Aksâ-yı Şark Medeniyetinde (Uzakdoğu Medeniyetinde) yaşayan bir Türk harsı' idi. 2) İslâmiyet'le beraber devam eden Türk harsına, 'İslâm medeniyetindeki Türk harsı' dendi. 3) Tanzimat'la başlayan Türk harsına da 'Garip Medeniyetindeki Türk harsı' deniliyor" (s. 23-24). Elbette Gökalp'in bu eserdeki görüşleri birçok tenkide de uğramıştır. Gökalp, Türk ailesi ve diniyle ilgili tezleri ile Türk devletinin tekâmülünün izahı için kullandığı teorinin tasavvuri bir vasıf taşıdığı; araştırmalarında çok az malzeme ve kaynak kullandığı, görüşlerini daha çok sezgilerine dayandığı yönleriyle tenkit edilmiştir

(Kafesoğlu, 1984, s. 243; Beyhan, 2012, s. 57-58). Gökalp, bu tarih inşası ve tasnifiyle birlikte bir taraftan Uzakdoğu (Çin) ve Doğu (İslâm) medeniyet dairesi sonrası Türklerin şimdi de Batı medeniyet dairesine girişlerini bir sorun olmaktan çıkarmış ve bu yeni medeniyet dairesi içinde yer alan birçok bileşenin Türk medeniyeti tarihi içinde yer aldığını tespitinde bulunmuştur. Diğer taraftan da yeni Cumhuriyet’le Osmanlı/İslâm öncesi Türk kavmi/kültürü arasında doğrudan bağlar kurarak, Tahsin Demiray’ın 1950 sonrası yapacağı gibi medeniyet sorunsalına dönem şartları çerçevesinde bir cevap üretmiştir.

Sonuç: Gelenek içinde yeni bir perspektif

Kurtuluş Kayalı (2009, s. 177-182), ülkemiz ve dünyadaki gelişmelerle bağlantılı olarak Türkiye’de sosyolojinin nasıl olacağını sorguladığı makalesinde “sosyoloji yapmak” ve “Türkiye’de sosyoloji yapmak” arasında bir ayrım yapar. Geçmişle ilgilenmemek, sosyolojiyi kendiyile başlatmak, dünyanın gittiği yönü ve Türkiye’nin konumunu dikkate almamak gibi nitelikler atfettiği “sosyoloji yapma” tarzının, Türkiye’deki sosyolojinin temel izleği olduğunu iddia eder. Bu tarzda, disiplin fazlaca önemsendiği için hem başka bilim dallarından beslenmeler yoktur hem de sosyoloji, dünyadan ve ülkeden soyutlanmış bir şekilde yapılmaktadır. Türkiye’de sosyoloji yapmak ise sosyoloji yapmanın yanı sıra bir de çevrede sosyoloji yapmak, bağımlı sosyoloji yapmaktır. Diğer bir ifadeyle “Türkiye’de sosyoloji yapmak Türkiye’nin koşullarını hesaba katmayı beraberinde getirmemiş; evrensel kategoriler çerçevesinde düşünmeye yol açmıştır” (2009, s. 179).

Ziya Gökalp bir geleneğin kurucusudur: Sosyoloji bilimini bir imkân olarak kullanarak Türkiye’nin temel soru(n)larıyla ilgilenmiş, bunları açıklamak ve çözmek için de toplumun tarihinden fevkalade faydalanmıştır. Gökalp’in güncelliği, bu açıklama biçimlerinin değil, ele aldığı soru(n)ların, sorduğu soruların geçerliliğini korumasından ileri gelmektedir. Sezer’in haklı tespitiyle “bugün de yeryüzünde bir yer edinebilmek çabalarımız güncelliğini korumaktadır” (1986, s. 25). Elbette ki Gökalp’in açıklama biçimleri ile çözüm önerilerinde ısrar edilemez. Fakat sosyoloji disiplini içinde kalarak, Türkiye’nin temel meselelerini konu edinerek ve bu meseleleri ele alışıta ve çözmekte toplumsal tarihten yola çıkmak hususlarında Gökalp’i, bir geleneğin kurucusu olarak görebiliriz.

Yapılması gereken bir düşünür/sosyoloğun sadık bir devamcısı olmak değildir, gelenek içinde kalarak ve günümüz koşullarını dikkate alarak yeni bir perspektif geliştirmektir. Adı ister Türk sosyolojisi ister yerli sosyoloji isterse başka bir şey olsun, mühim değildir. Mühim olan Kayalı’nın sosyoloji yapmak ve Türkiye’de sosyoloji yapmak diye tasnif ettiği biçimlerin tehlikesinin fevkinde olmaktır. Bu ise ilk elde cari sosyolojinin sorgulamasını beraberinde getirir.

Çünkü sosyoloji ülkemizde devletin Batıcılışma siyaseti tercihine uymak zorunda bırakıldığı için hem geleneklerimize uygun bir biçimde sorunları toplum düzeyinde tahlil edememiş, hem Batı aktarmacılığı en belirgin ve günümüze değin devam eden niteliği olmuş, hem de dünya sosyolojisine katkımız sınırlı düzeyde kalmıştır (Sezer, 1991, s. 11). O halde yapılması gerekeni Korkut Tuna'nın (1991, s. 37), Türkiye'de sosyolojinin üniversitede kuruluşunun 75. yılı münasebetiyle tertip edilen toplantıdaki tebliğinden alıntıyla ifade edelim:

“Sorunlarımızın çözümünden vazgeçemeyeceğimize göre, bu şekilde biçimlenmiş sosyolojiden vaz geçeceğiz. Başlangıçta tüm toplumlar için, sorunların çözümü yolunda ümit veren sosyolojinin bugün Batı'da aldığı şekil ve bizdeki etkisi soruları anlamada ve köklü bir biçimde çözüme yetersiz kalmaktadır. Bu yolda sorunlarımızı çözmek, dünyaya kendi gözümüzle bakmak için yeni bir sosyolojik yaklaşıma, yeni bir sosyoloji anlayışına ihtiyacımız vardır. Bu sosyoloji bu güne kadar gelen Batı sosyolojilerinin düştüğü hatalara düşmemelidir. Bu sosyoloji meseleleri genel alanda ve toplumlararası ilişkilerden başlayarak ele almalıdır...”

Bu çerçevede Başkan Sezer'in “Türk sosyolojisi” kavramsallaştırmasıyla birlikte gelenek içinde yeni bir perspektif geliştirdiği ve bunun önemsenmesi gerektiğinden bahsedilebilir. Bu perspektifte öne çıkan iki husus çok önemlidir. İlki mevcut sosyolojinin sorgulanmasıdır. Sosyoloji, günümüz sorunları karşısında, Türkiye'nin yüzyıldan fazladır devam eden sorunları karşısında açmazdadır. İkincisi ise Türk toplum gerçeğini Batı sosyolojisinin imkânları çerçevesinde açığa çıkarmak mümkün olamayacağına göre, yapılması gereken bir Türk sosyolojisi inşa etmek, Türk sosyolojisinin amaç ve imkânlarını kullanarak Türk toplum gerçeğini ve tarihini açığa çıkarmaktır. Gökalp, dönem koşulları altında başka amaçlar ve önceliklerle de olsa, mevcut sosyolojiyi sorgulamaksızın ama toplumsal tarihi de dikkate alarak, böyle bir girişime yeltenmiş ve eksiği ve eleştirisiyle bir takım çıkarımlarda bulunmuştur. Bu haliyle Türk sosyolojisi içerisinde tarihsel bir sosyolojinin ilk örneğini verdiğini iddia edebiliriz. Devamındaki sosyologlarımızda ise, farklı geleneklerden gelmelerine rağmen, Tahsin Demiray örneğinde olduğu gibi, bu anlayış yaygınlaşmaya başlamıştır. Başkan Sezer'le birlikte bu anlayışın kuramsal olarak da güçlendiği görülmektedir. Sezer, Türk toplum gerçeğini ve tarihini ele almak, Türk toplumunun toplumsal yapı farklılığını ve özgünlüğünü ortaya çıkarmak adına bunun bilgisini verecek olan Türk sosyolojisi yaklaşımını inşa etmiştir. Gelenek içindeki bu yeni girişim önemlidir ve takip edilmelidir.

Kaynakça

- Arslan, H. (2016). Nisbet'in 'sosyolojik düşünce geleneği'ne derkenar: Etik cemaat. R. Nisbet, *Sosyolojik düşünce geleneği* (2.b.) (ss. XI-XLII). (Y. Kaplan, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Berkes, N. (1936). Sociology in Turkey. *American Journal of Sociology*, 42(2), 238-246.
- Beyhan, M. (2012). Ziya Gökalp'in tarih anlayışı ve Türk medeniyeti tarihi adlı eseri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(13), 47-61.

- Çelebi, N. (2015). Sosyoloji tarihimize kısa bir bakış. *Sosyoloji Konferansları*, 52(2015-2), 13-28.
- Demiray, T. (1955a). *Arkada bıraktığım küçük işaret taşları 1948–1950 makaleleri*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Demiray, T. (1955b). *Toplum yapımıza tarih içinde bir bakış*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Demirci, H. A. (2013). Prens Sabahaddin yolunda bir Türk milliyetçisi: Tahsin Demiray ve çok partili siyasî hayata geçiş süreci içinde Ziya Gökalp eleştirisi. *Liberal Düşünce*, 18(71), 187-201.
- Ertürk, R. (1989). Cumhuriyet döneminde bir Le Playci: Tahsin Demiray. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 107–146.
- Gökalp, Z. (1982). *Makaleler VII (Küçük Mecmua'daki yazılar)*. M. A. Çay (Yay. Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2008). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Kitapzamanı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2023). *Türk medeniyeti tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (1984). Ziya Gökalp'de tarihçilik. *Belleten*, 48(189-190), 241-248.
- Kayalı, K. (2009). Sosyoloji Yapmak, Türkiye'de Sosyoloji Yapmak ya da Türk Sosyolojisinin Yapı Taşlarını Oluşturmak. E. Eğribel ve U. Özcan (Ed.) *Türkiye'de toplum bilimlerinin gelişimi II* (ss. 177-182) içinde. İstanbul: Kitabevi.
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar I* (Çev.: Sedat Özge). Ankara: Yayın Odası.
- Özcan, U. (2010). Türkiye'de sosyoloji: Başlıca akımlar, dönemler ve figürler. E. Eğribel ve U. Özcan (Ed.) *Türk sosyologları ve eserleri – II* (ss. 95-216) içinde. İstanbul: Kitabevi.
- Parla, T. (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. İstanbul: Deniz Yayınları.
- Sezer, B. (1986). Ziya Gökalp ve Durkheim. *60. ölüm yıldönümünde Ziya Gökalp* (ss. 19-26) içinde. İstanbul: İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Sezer, B. (1991). Türk sosyolojisinin önündeki sorunlar. İ. Coşkun (Yay. Haz.) *75. yılında Türkiye'de sosyoloji* (ss. 7-12) içinde. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Sucu, İ. (2018). *Prens Sabahaddin Türk sosyoloji tarihinde sosyal bilim ekolü*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Tuna, K. (1991). Türk sosyolojisinin Batı sosyolojisi ile ilişkisi ve sonuçları. İ. Coşkun (Yay. Haz.) *75. yılında Türkiye'de sosyoloji* (ss. 29-38) içinde. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1950). Sociology in Turkey. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 6, 140-149.
- Ülken, H. Z. (2001). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2007). *Ziya Gökalp*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.